

## EL PROCÉS DE LA VERITAT I LA LLIBERTAT EN LA MORAL APLICATIVA EL CAS TÍPIC DEL CARDENAL HERRERA ORIA

Antoni BABRA BLANCO

Joan XXIII va concebre la veritat i la llibertat com a valors fonamentals de l'edifici moral de l'home i del seu món social: «La convivència civil només pot jutjar-se ordenada, fructífera i congruent amb la dignitat humana si es fonamenta en la veritat.»<sup>1</sup> Defineix la veritat moral seguint l'advertiment de sant Pau: «Per tant, deixem de mentir i digueu a tothom la veritat, ja que sou membres d'un mateix cos» (Ef 4,25). En conseqüència, són quatre els pilars sobre els quals reposa aquesta construcció edificada en la *Pacem in terris*: la veritat com a fonament, la justícia com a guia, la caritat com a mòbil més excel·lent de l'esperit humà i la llibertat com a desenvolupament conjunt i responsable de les conductes humanes.

Àngel Herrera comentarà aquestes paraules de l'encíclica *Pacem in terris* en termes clarament teològics:

«La libertad es hija de la verdad. Colocados en la altiplanicie de la teología, todos los términos adquieren un sentido más profundo, que difícilmente columbra la pura razón filosófica. En esa altiplanicie, los términos *libertad* y *verdad* son inseparables. El racionalismo nos habla de la libertad intelectual que logra el hombre cuando la voluntad, libre de ataduras interiores, sigue fielmente la verdad que le muestra su entendimiento. Pero hay algo más real y más hondo. Cuando san Juan transcribe la frase de Jesucristo: La verdad os hará libres (Jn 8,32), esa verdad no es la científica ni la filosófica, sino la Verdad misma. Conocida aquí imperfectamente por la fe, un día la veremos cara a cara. Y en conocer esa Verdad consiste la vida eterna: En esto consiste la vida eterna, en que te conozcan a ti, Padre, y a quien enviaste, Jesucristo (cf. Jn 17,3).»<sup>2</sup>

---

1. *Pacem in terris* 35.

2. A. HERRERA ORIA, *Comentarios a la Pacem in terris. Epilogo*, Madrid, BAC, 1963, p. 669.

En el projecte aplicatiu del judici moral que ara ens ocupa, es mostrarà com la Doctrina Social de l'Església (en quant *Depositum fidei*) proporciona nombrosos principis, criteris i orientacions per a l'acció. Ángel Herrera serà el nostre mestre d'acció pràctica i no solament intèrpret de principis clars. Serà el nostre apòstol de la veritat que fa lliures. Ell ens orientarà en el nivell aplicatiu de la moral, tan propi del catolicisme social. Ell serà el nostre cas típic, pel fet indiscutible de fer un periodisme portat a terme per seglars. Ángel Herrera es va anticipar i va aplicar, d'alguna manera, la *Gaudium et Spes* quan diu: «A la consciència ben formada del segle pertany aconseguir que la llei divina quedi gravada en la ciutat terrenal.»<sup>3</sup>

### 1. Legitimitat del nivell d'aplicació<sup>4</sup>

Emprarem l'anomenat «mètode del cas» en la investigació de l'acte humà. Es tracta de l'acte de decisió moral exigit per una veritat-llibertat que s'imposa al subjecte principal d'una acció. En el nostre cas el nivell d'exigència se situa en les *orientacions* que proposa la Doctrina Social de l'Església. La Doctrina Social de l'Església s'organitza en una triple dimensió de principis, criteris i orientacions. Doncs bé, la moral aplicativa se situa en aquest tercer nivell: en la zona prudencial de les *orientacions*.

No obstant això, com orientar una acció que respecti la integritat de la veritat moral? D'entrada constatem que aplicar les categories veritat-llibertat en el concret contingent de l'ordre temporal no és gens fàcil. Sovint sorgeixen tensions que han de resoldre's adequadament. La veritat moral ha de partir de l'autenticitat de vida de tota persona; l'autenticitat d'un mateix. Aleshores sí que es comunica vida i es comunica veritat, i provoca espais de llibertat interior i física. En definitiva, és el valor del testimoniatge creïble contat com a veritat i llibertat. El creient, com tot ésser humà, diu, al cap i a la fi, la veritat del que viu, del que diu i del que fa. Res més.

L'experiència de la vida del cardenal espanyol Ángel Herrera Oria (1886-1968) mostra un llarg procés de «fer la veritat», fins i tot enmig d'una societat de grans convulsions i de decisions que reclamaven una cooperació política, un judici prudencial, assumir riscos per causa justa en l'extensa gamma de veritats particulars que es presenten en la decisió lliure, formar la consciència social en sintonia amb el sentir de l'Església a fi d'evitar «el pecado moderno de desdo-

3. GS 43.

4. El present article reflecteix la segona part dedicada a la «Moral aplicativa» (pp. 119-309), de la meua *Dissertatio ad Lauream: La verdad os hará libres (Jn 8,32), en la Doctrina Social, la Prensa y el Apostolado, según el Cardenal Ángel Herrera Oria (1886-1968). Síntesis teológico-moral-social*, publicada, a Madrid, pel Servei de Publicacions de la Fundació Universitària San Pablo, CEU, 1998 (edició limitada).

blamiento de conciencia de muchas gentes, piadosas, tal vez, en su vida particular y familiar, y que se olvidan de la moral cristiana en la profesión o en el negocio»<sup>5</sup>. I per a tot això creà institucions (els mitjans) per a formar homes (el fi). La formació de la consciència haurà de resoldre el judici d'elecció atenent tant a una adequada jerarquia de veritats (veritats revelades, ensenyaments del magisteri, opinió d'escola), quant a una adequada jerarquia de valors per a l'exercici de la llibertat i de la responsabilitat (principis, criteris, aplicacions, prioritats, conseqüències, decisions, finalitats, etc.).

Així, doncs, la moral aplicativa que Ángel Herrera ens ofereix és l'esquema clàssic d'articulació entre *obligació* per imperatiu de la justícia i la disponibilitat del subjecte agent-*doctrina social* en quant principis i criteris-*institució social-orientació aplicativa* de caràcter pràctic en concurs amb altres veritats particulars, ja sigui de les ciències socials o de les experimentals. Si bé en una primera època Herrera concebia l'aplicació en l'ordre temporal com un sil·logisme de la major –l'Encíclica– a la menor –el cas concret o de fet–, amb el temps endevinà la importància de la incumbència de les ciències i dels laics en la correcta aplicació, això sí, a la llum de la consciència ben formada. Són els laics èticament ben formats («las minorías selectas», deia) els qui havien de trobar fórmules noves en l'organització social de la vida econòmica i política<sup>6</sup>. En això últim, Herrera s'inclina per l'aportació positiva de la sociologia, la història, el periodisme, l'economia, la tècnica, el dret públic i la filosofia, mes tot això sense deslligar-se de la ciència teològica, tal com afirmà en el discurs de la sessió acadèmica celebrada a la «Universidad Menéndez Pelayo» el 28 d'agost de 1956, fent una vehement «Semblanza de Menéndez Pelayo»<sup>7</sup>. En el pensament d'Ángel Herrera foren considerades institucions socials que transmeten la pervivència d'un valor: la universitat, la gran premsa, les associacions de pares de família, etc.

5. HERRERA ORIA, *Las dos grandes encíclicas sociales* (consideracions sobre la *Divini Redemptoris* de Pius XI), dins *Obras selectas de Ángel Herrera*, Madrid, BAC, 1963, p. 337.

6. Essent bisbe de Màlaga (1954), ja en la maduresa del seu pensament, exposa el nivell i la legitimitat de les fórmules pontificies (el nivell de Tesi; el nivell d'Hipòtesi) per a l'aplicació prudencial de la tolerància i dels drets polítics: «1) La Iglesia expone principios. Da normas fundamentales en las cuales debe apoyarse una legislación. 2) Pero su aplicación en una época y en un país determinados pertenece a la prudencia política, que no puede prescindir de las circunstancias, que aprecia y estima el Poder público. 3) Se equivocan, pues, los que quieren introducir a la Iglesia en el orden de las aplicaciones concretas. La Iglesia no quiere ni puede dar soluciones a casos particulares, porque es ello propio del Estado y de la sociedad civil. La influencia de la Iglesia en la vida de los pueblos es honda y definitiva, pero no circunstancial y del momento. La Iglesia procura acercar los pueblos al ideal. Pero el ideal puede tardar en cumplirse. Mas es un deber de los católicos el procurarlo y el urgirlo eficazmente» (*La Palabra de Cristo II*, Madrid, BAC, 21957, pp. 443-444).

7. HERRERA ORIA, *Semblanza de Menéndez Pelayo*, dins *Obras Selectas* 266-280.

## 2. El «mètode del cas»

El «mètode del cas» permet de familiaritzar-se amb una problemàtica determinada de la moral aplicada, considerant la situació de l'agent principal i el context de l'acció en la contingència històrico-temporal. En aquest article indiquem un cas típic en la història de l'*ethos* social cristià: la premsa entesa com una forma d'apostolat d'Ángel Herrera Oria. L'experiència moral que reflecteix l'actuació del nostre personatge s'emmarca en les ineludibles circumstàncies de temps i lloc viscudes.

El «mètode del cas» que presentem ens posa en relació amb la pretensió fonamental del cardenal Herrera Oria: educar la consciència social dels espanyols. Per això va utilitzar la Doctrina Social de l'Església com a via intel·lectual per a l'educació social. Es tracta d'una pedagogia general entesa com aquells principis i regles per a l'ensenyament. La «Doctrina Social Catòlica» —com ell solia dir— recull aquells principis en relació a les tres constants de la Doctrina Social de l'Església: 1) la promoció de la justícia en el món; 2) la formació de la consciència social i instrucció religiós-moral en els col·legis i seminaris, i 3) l'evangelització dels moviments apostòlics, l'educació cívica i la pastoral, entre altres camps d'aplicació.

La premsa i l'apostolat del cardenal Ángel Herrera Oria ho considerem aquí com a expressió de la història de l'*ethos* social cristià i com a mitjà d'objectivització i aplicabilitat de la veritat catòlica en el camp de la moral social. En la Doctrina Social de l'Església hi trobarem els principis que l'Església proposa i ofereix, el que des d'un punt de vista antropològic, moral i teològic està connex amb la Veritat revelada, o bé el que és contrari i il·lícit moralment. Finalment, és important descobrir en els seus enunciats allò que l'Església recorda a l'home. Quina és la seva dignitat, assegurant a la humanitat aquella llibertat que té el seu origen en Déu Creador, en el respecte a la Veritat, en cada època, en tot lloc i en tota acció ontològicament humana (és a dir, consideració del pes específic de l'acte moral objectiu i la imprescindible autonomia del subjecte agent).

En definitiva, intentem de veure com el polifacètic Herrera Oria, seglar, periodista, polític, dirigent d'Acció Catòlica, sacerdot, bisbe i cardenal ha sabut conjugar o equilibrar amb saviesa i prudència la fidelitat a unes normes i veritats consignades en la Doctrina Social Catòlica i la seva experiència de llibertat i responsabilitat. Sens dubte que el nostre personatge fa atractiva la seva praxi (llibertat) mitjançant les seves iniciatives apostòliques, per exemple: el diari catòlic *El Debate* (1911), la «Escuela de Periodismo» (1926), l'«Instituto Social León XIII» (1950), la «Escuela de Ciudadanía Cristiana» (1962) i la «Fundación Pablo VI» (1968). I mitjançant els seus escrits sobre «Los principios de la política cristiana según León XIII» (1930), «El acatamiento al poder constituido» (1931), «Los objetivos e instrumentos de la Acción Católica» (1933), «La verdad en el orden social» (1959), «Conciencia social y conciencia ciudadana» (1962), «Reconstrucción de las relaciones de convivencia, en

comentarios a la *Mater et Magistra*» (1963), «El magisterio político de la *Pacem in terris*» (1963), «Prólogo al Curso de Doctrina Social de la Iglesia» (1967), entre altres moltes obres i institucions.

Per això s'ha intentat d'articular el vincle essencial veritat-llibertat amb l'experiència moral viscuda per Herrera Oria en una època social i política molt confusa en la història d'Espanya, la qual cosa obliga a situar la realitat del subjecte moral *hic et nunc*; la formació de la consciència serà l'element fonamental per a resoldre aquesta tensió, dintre l'espai de llibertat real que existeix en tota elecció.

### 3. L'accés a la veritat moral

La veritat moral és essencialment la raó pràctico-pràctica del comportament humà. És la veritat que es fa amb llibertat i que allibera. La Veritat per antonomàsia és Jesucrist. És ell qui ens fa lliures en la mesura en què ens adherim a la seva persona i al seu missatge. En aquest sentit és la veritat que ens fa lliures, ja que la veritat moral s'ha de fer i conèixer (sentit bíblic de «la veritat us farà lliures» en Jn 8,32).

Així, doncs, com a primera constatació tenim que «fer i conèixer la veritat» és la via d'accés d'Herrera a la comprensió de la veritat-llibertat i la seva realització pràctico-pràctica de la moral social aplicativa, no exempta de tensions evidents. La moral aplicativa permet d'examinar la manera com l'agent principal de l'acció se situa en un cas conflictiu i resoldre'l mitjançant les fórmules que ofereix la moral en l'esfera de la decisió moral del creient. Una segona constatació és que en la tensió veritat-llibertat ha de quedar obert el camí cap a la comprensió i la pràctica de la veritat moral. Això no s'improvisa. Requereix un procés d'aprenentatge, ja que tot comportament humà és un comportament situat i substancialment es desenvolupa per un conjunt d'influències i aprenentatges insubstituïbles. Vegem quines foren aquestes vies d'accés en Àngel Herrera.

El recorregut d'Herrera Oria cap a la veritat moral, pres aquí com exemple d'aplicació, segueix *cinc vies d'accés*:

- 1) La *mediació* del temps i de la història, canals generals per a ubicar la veritat-llibertat;
- 2) la veritat avança segons les perspectives de cada època;
- 3) la resposta lliure de l'«*home i el seu món*» segons el seu context real i l'ordre natural;
- 4) el creixement de la veritat al costat d'una Comunitat eclesial (en el cas d'Àngel Herrera fou la «Asociación Católica Nacional de Jóvenes Propagandistas» i els jesuïtes) i de la Comunitat humana (en el seu cas era la família, la societat i l'empresa);
- 5) educar en l'escola del social la ment i l'esperit (educació que Àngel Herrera va rebre a la Universitat de Deusto).

I quins processos interns segueixen aquestes vies d'accés? Seran els que permeten de realitzar actes efectius en la consecució d'un determinat bé.

*Procés primer:* «La perspectiva de la veritat» referent a la situació de l'obrar de l'«home i el seu món.» Ens fem en l'àmbit de la influència que exerceixen els mestres de vida en l'educació moral. En el cas d'Ángel Herrera fou la seva educació a la Universitat de Deusto, els seus passos al costat del P. Ángel Ayala, S.J., el seu incipient apostolat seglar des de molt jove. En el centre d'aquest procés dinàmic, biogràfic i històric se situen les apreciables categories filosòfiques de «perspectiva de la veritat» (Ortega y Gasset) i la teològic-moral de «l'home i el seu món» (J. Fuchs), àmbit on es troba l'obrar moral d'un digne progrés humà conforme a la comprensió que l'home té en si mateix i de la seva relació amb l'ordre natural.

*Procés segon:* «Veritat i llibertat en Herrera, periodista.» Situa l'ocupació periodística, l'*ethos* d'un diari netament catòlic-vaticanista de 1911 a 1933. La primera Escola de Periodisme a Espanya (1926), el rol dels seglars èticament ben formats, el dilema democràtic: sobirania de la veritat o sobirania de la llibertat en relació amb l'acatament al poder constituït de fet en la República.

*Procés tercer:* «Escala ètiques.» Són diversos passos d'eticitat en l'àmbit del periodisme i del polític catòlic en una societat de fortes convulsions, com fou l'espanyola de la pre-guerra civil. Es nota la tensió real entre veritat i llibertat moral, la qual cosa ajuda a comprendre el valor ètic d'ambdues categories, situades en la conflictivitat d'un temps i d'una història, d'una Església i un Estat.

*Procés quart:* «Veritat i llibertat en Herrera, apòstol.» És la prevalència de l'experiència espiritual i moral de l'apostolat tan ricament viscut pel nostre personatge, primer seglar, després sacerdot, bisbe i cardenal. És representatiu de la indefugible relació Fe-Moral en l'àmbit del creixement moral i formació de la consciència eclesial dels cristians. És un procés de ric contingut teològic-pastoral sobretot per a la predicació de la moral. Per aquest procés, el cardenal Herrera Oria va projectar i portà a terme la magna obra de guions homilètics *La Palabra de Cristo*, l'esquema del qual consistia en: a) text evangèlic; b) doctrina pontifícia; c) conseqüències pràctiques.

Els diversos processos presentats són condicions de possibilitat que intenten de ser resolutoris de la tensió del binomi veritat-llibertat, fins i tot reconeixent la seva permanent conflictivitat. Per tal de donar resposta a la funció pedagògica de la veritat moral, el cardenal Herrera Oria funda institucions i forma homes, ja que està convençut del seu esquema de resolució-formació: aquesta es fonamenta en una pedagogia moral basada en la virtut, com a elecció moral fonamental de la llei natural, l'experiència social en l'àmbit de la Doctrina Social de l'Església. Com assegura Paul Steven, en l'elecció aplicada dels sistemes tècnics o organitzatius més bons, l'Església no es pronuncia; no existeix una solució tipus, salvant el respecte a la persona, el que estigui més a prop de la veritat, la llibertat, la pau i el progrés social<sup>8</sup>.

8. Cf. P. STEVEN, *Moral social*, Madrid, FAX, 1955, pp. 256-258.

#### 4. La moral aplicada en la premsa d'Ángel Herrera Oria

Salta a la vista que ens referim al procés de decisió moral del creient, en el moment en què ha d'aplicar-se la norma al concret contingent. La moral aplicada (en el camp de la moral social) se situa en el nivell de les *Orientacions* que proporciona la Doctrina Social de l'Església per a la seva correcta aplicació, però l'acte de decisió moral és judicat mitjançant les fórmules pròpies de la moral, ja que aquestes en garanteixen la correcta aplicació. Més endavant assenyallarem quines són aquestes fórmules.

En el cas singular de la premsa d'Ángel Herrera (el nostre cas típic) veiem que parteix de la inquietud apostòlica compartida amb altres joves *propagandistes*. Senten, subjectivament, la necessitat de combatre en pro de la defensa «dels drets de la veritat enfront de l'error». Segons *Libertas* 18 (llibertat d'expressió i llibertat d'imprensa), «existeix el dret de propagar en la societat, amb llibertat i prudència, tot el que és vertader i tot el que és virtuós perquè pugui participar dels avantatges de la veritat i del bé el major nombre possible de ciutadans». Aquells joves *propagandistes* començaren en 1909 a escriure una pàgina de la història de l'Església, on els laics prengueren iniciatives en defensa de la llibertat que fa lliures. L'aportació més destacada dels escrits de *El Debate* és que van contribuir notablement a formar una opinió pública col·lectiva i unànime de «todos a una», arrelar la consciència social i l'educació de la llibertat entre els seus lectors, seguint la veritat religioso-social-política «vaticanista» («vaticanistes» eren aquells qui seguien els ensenyaments socials dels Papes). La llibertat d'expressió és fonamental per a l'expansió de la veritat catòlica ja que crea un estat d'opinió i judici comú que possibilita aquella educació oberta al món.

L'interès que pot tenir la teologia moral social per a aquest gènere de premsa en institucionalitzar-se és que protegeix i estimula un bé moral bàsic, això és, la veritat de les relacions humanes i el desenvolupament moderat de les llibertats públiques («la zona templada de la libertad cristiana», com deia Herrera). La premsa com a instrument de propaganda ha d'unir la informació amb l'educació cívica; ser un instrument de credibilitat social, de comunicació vertadera entre govern i opinió pública, d'unió i concòrdia de les ments i voluntats entre els seus lectors; ser òrgan d'aproximació dels pobles i estabilitat per a la pau.

Herrera considera, a més, que la premsa ocupa una posició privilegiada entre el poble i l'Església: «El periódico es portavoz de la palabra de la Iglesia, intérprete de la misma y practica una cierta teología de la historia contemporánea, que sirve extraordinariamente para interpretar y aplicar el pensamiento del papa y de los obispos.»<sup>9</sup> Aspira fins i tot al foment i protecció de les Escoles de

9. HERRERA ORIA, *Posición privilegiada de la prensa*, en *Obras selectas* 209.

Periodisme, a l'organització de la professió periodística<sup>10</sup> i a dictar una Llei de Premsa. Així s'evita l'anarquia informativa i tot tipus de despropòsits fruit de la improvisació professional. Creu en l'organització i la gestió de l'empresa periodística, la qual cosa suposa un ric concepte per a la Moral aplicativa: «la buena organización corporativa», així ho va concebre Herrera. «Cuantos trabajan –afirma– por dar un producto o prestar un servicio están naturalmente unidos en el fin. Todos los que trabajan en un periódico desde el director hasta el repartidor, están unidos en la producción del periódico. Forman un organismo económico, que brota de la misma naturaleza de las cosas.» La corporació és una fórmula més perfecta i més connatural que la unió per classes, assegura Àngel Herrera<sup>11</sup>.

Juntament amb la qüestió organitzativa existeix la formativa. És el cas de la *Escuela de Periodismo* de *El Debate*, fundada per Àngel Herrera en 1926. Aplica els principis que va deixar escrits Pulitzer en el seu testament de 1914: «El objeto de esta Escuela es hacer mejores periodistas, los cuales hagan mejores periódicos, que, a su vez, hagan mejor al público. La Escuela dará ciencia, no por la ciencia misma, sino para usarla en servicio del público.»<sup>12</sup>

El cas d'Àngel Herrera fou una relació eclesial, però no eclesiàstica, portada a terme per seglars èticament ben formats, en diàleg amb altres seglars fidels a la càtedra de sant Pere (aspecte comú en la majoria de membres del moviment catòlic social d'aquella època). Així solia concebre Herrera les obres dels seglars. Aquest fou el cas d'Herrera *propagandista* i de l'Acció Catòlica, «anomenada braç secular de l'Església en el nostre temps»<sup>13</sup>.

Malgrat això, el nostre personatge va saber prefigurar un model modern de relació entre l'Església i la política portada per seglars. Ho portà a terme mitjançant un òrgan de comunicació i un mitjà informatiu: la premsa escrita concebuda com a apostolat en mans dels seglars.

La veritat i la llibertat, en Herrera Oria periodista, es caracteritzà per portar endavant un mitjà de formació de l'opinió pública, un mitjà d'educació popular i presa de consciència enfront dels problemes de la nació. Fou un mitjà al servei de la llibertat de premsa. Va procurar transmetre la Doctrina

---

10. En l'actualitat han recobrat un gran interès les ètiques aplicades a l'àmbit professional. D'aquest fenomen se n'ha fet ressò Josep M. Lozano, professor del Departament de Ciències Socials d'ESADE, en diversos assaigs i conferències sobre les ètiques professionals aplicades a les organitzacions. Àngel Herrera és un acèrrim defensor de les corporacions. Veu en això l'ideal que presenta l'Església, més que el sindicat de confrontació de classes. Opina que la corporació és més connatural, més eficaç, evita la centralització, serveix els interessos comuns, defensa els interessos antagònics, supleix i completa en l'ordre assistencial empreses privades i Estat, salva la unitat de l'empresa, base d'una autèntica representació política, resol a vegades el difícil problema de la participació en els beneficis.

11. Cf. HERRERA ORIA, *La Palabra de Cristo* II, Madrid, BAC, 1957, pp. 444-445.

12. *Escuelas de periodismo*, en *Obras selectas* 248.

13. Cf. L. CIVARDI, *Manuale di Azione Cattolica*, vol. 1, Artigianelli di Pavia, 1932, p. 185.

Social Catòlica, essent portaveu de la voluntat de la Santa Seu per al cas de la unió dels catòlics davant l'assetjament a l'Església portat a terme pel govern de la Segona República. Segons aquest model de protagonisme del seglar, la presència del món catòlic en la política es fa indirectament corresponsable amb la jerarquia, però en actitud de diàleg amb altres laics preparats. En l'actualitat és la nova forma d'influència sòcio-política de l'Església, a la qual és favorable Joan Pau II.

Un gran instrument d'aplicació de la Doctrina Social de l'Església que utilitzà Ángel Herrera sabem que va ser el periòdic. La moral aplicada descobreix en l'«art del diàleg» un gran valor moral: el diàleg entre governants i governats. Les seves característiques seran: fàcil, comprensibles, sincers i prudents per ambdues parts. L'axioma que el regeix es pot formular en els següents termes que fixa Herrera: «el súbdito tiene derecho a ser oído. Prudente es también para el superior oír al súbdito. Oír la exposición de sus necesidades: el consejo que dé o la solución que el mismo súbdito proponga: las observaciones que haga al proyecto de ley o al mandato. El superior, si así procede, debe estar pronto a la revisión»<sup>14</sup>.

Ángel Herrera va concebre, a més, la «gran prensa libre y leal» com a instrument admirable de diàleg, encara que «todavía imperfecto tanto en el orden legislativo como en el práctico»<sup>15</sup>, deia. Crec que Herrera entengué perfectament la relació entre moral de la professió periodística i la funció de la Llei, ja que sempre va defensar l'exercici d'un periodisme reglamentat per una Llei de Premsa. Procurà d'evitar un periodisme de notícies dissolvents de la veritat informativa i un eficaç canal per a la defensa de la veritat i de la llibertat dels éssers humans, així com de la missió profètica de l'Església. Els principis que regien la seva conducta periodística es poden sintetitzar en dos: 1) un periodista catòlic «no polemiza con católicos»; 2) «la veracidad de la prensa de opinión a pesar de la discrepancia». Així doncs, la primera Escola de Periodisme catòlic fundada pels *propagandistes* de *El Debate* va marcar una fita en la història del catolicisme espanyol més renovat i modern.

En un altre ordre de coses, l'exemple de la *Carta colectiva del episcopado español de 1º de julio de 1937* fou una prova patètica del que pot succeir a la jerarquia eclesiàstica desproveïda d'un òrgan de comunicació amb la societat: es va quedar incomunicada. Va haver de sol·licitar l'ajuda de l'episcopat mundial per a fer ressonar la seva opinió davant els esdeveniments de la guerra civil i la seva actitud, tant enfront del comunisme revolucionari com en la seva afeció al nou *Régimen del Alzamiento*.

Tot això ens porta a la conclusió que la premsa d'Ángel Herrera i dels *propagandistes* va demostrar: 1) de quina manera la llibertat religiosa influeix en

14. HERRERA ORIA, *El magisterio político de la «Pacem in terris»* (Pròleg als comentaris a la *Pacem in terris*, 1963), dins *Obras selectas* 153.

15. *Ibidem* 153.

la llibertat dels ciutadans, i 2) que, junt amb la justícia i l'autoritat, formen les bases del bé comú. Vulnerades aquestes bases, l'ànima de la consciència ciutadana sofreix un fort greuge, s'esquerda la cohesió i identitat del poble.

La conclusió dels fonaments providencials de la moral aplicativa en la vida social se sintetitzen, segons Àngel Herrera Oria, en la religió, la justícia, l'autoritat i la llibertat dels ciutadans. Més tard, el papa Joan XXIII, en 1963, va ensenyar que «la convivència civil sols pot jutjar-se ordenada, fructífera i congruent amb la dignitat humana si es fonamenta en la veritat», «sota la guia de la justícia», «moguts per l'amor», «la societat humana es va desenvolupant amb la llibertat»<sup>16</sup>. L'autoritat (i tots els agents socials, tal és el cas del periodista) és advertida que la veritat es practica amb l'exercici dels preceptes de la justícia i el respecte íntegre de la llibertat, amb una justa igualtat cada dia més humana<sup>17</sup>. Heus ací una evolució dels valors que fonamenten els nivells d'autoritat i de responsabilitat, valors que han de cotitzar-se molt alts en la política i en el bon exercici de la professió periodística pel ressò que produeixen els successos i ideologies en l'opinió pública.

##### 5. Aplicació de la «Teologia de la propaganda catòlico-social»

El periodisme d'Àngel Herrera i dels *propagandistes* és l'iniciador a Espanya del que podríem anomenar «Teologia de la propaganda catòlico-social». El referit terme neix de dues fonts distintes: la primera prové de l'article primer de la *Asociación Católica Nacional de Jóvenes Propagandistas*, on indica que «el fin de esta asociación es la propaganda catòlico-social»<sup>18</sup>; la segona font prové del mateix magisteri social pontifici, basat en dues encícliques del temps d'Àngel Herrera: *Divini Redemptoris* i *Mater et Magistra*. Vegem aquests textos:

«A aquesta renovació de la moral cristiana pot contribuir-hi extraordinàriament la propaganda de la premsa catòlica.»<sup>19</sup>

«És també missió pròpia de l'Acció Catòlica difondre àmpliament, per mitjà de la propaganda oral i escrita, els principis fonamentals exposats en els documents públics dels summes pontífexs.»<sup>20</sup>

«Desitgem, a més, que aquesta disciplina social s'inclogui en el programa d'ensenyament religiós de les parròquies i de les associacions d'apostolat dels seglars i es

16. *Pacem in terris* 35.

17. *Pacem in terris* 36.

18. J. ANDRÉS-GALLEGO, *Sobre el origen de los propagandistas*, I.C.A.I. y *El Debate*, dins *Hispania Sacra* 45 (1993) 294. (I.C.A.I. = «Instituto Catòlico de Artes e Industrias», on residia el P. Ayala i on hi havia la seu de la Congregació els Lluïsos, que va donar origen a l'ACNJP).

19. Cf. *DR* 57.

20. Cf. *DR* 69.

difongui també per tots els procediments moderns de difusió, això és, edicions de diaris i revistes, publicació de llibres doctrinals, tant per als entesos com per al poble, i, finalment, retransmissions de ràdio i televisió.»<sup>21</sup>

Al nostre entendre, en el cas dels *propagandistes*, l'anomenada «teologia de la propaganda catòlico-social» s'inspiraria en la teologia de sant Pau, el gran comunicador de la veritat-llibertat cristiana, segons el qual *per a ser lliures ens alliberà Crist* (Ga 5,1). El papa Pius XI, gran propulsor de l'Acció Catòlica, més tard Pius XII, en les al·locucions als periodistes catòlics, i Joan XXIII mostraren un gran interès per l'ús de la propaganda catòlica per a la instrucció moral-social dels fidels.

A partir de la reflexió del Concili Vaticà II, amb els documents *Inter mirifica* (1964) i posteriorment *Communio et progressio* (1971), es va produir un gir en l'expressió: ja no es refereix tant en termes de «propaganda catòlico-social» com de «mitjans de comunicació social».

En la figura d'Ángel Herrera, la Santa Seu considerarà positivament la vida professional dels comunicadors socials com un gran servei a la difusió de la veritat, a la salvaguarda i estímul per a la llibertat religiosa, la llibertat d'expressió i la llibertat d'impresma. En definitiva, un gran servei a la veritat, capaç d'unir el cor i la ment, sentiments i voluntats de la família humana. Per això Pau VI li va concedir en 1965 l'honor del cardenalat: honorant així també la premsa espanyola amb un cardenal entre els seus periodistes més insignes.

## 6. L'articulació veritat-llibertat en la premsa d'Herrera

Ja indicàvem que la moral aplicada d'Ángel Herrera és coherent amb l'esquema clàssic d'articulació entre *obligació* per imperatiu de la veritat-llibertat en el camp de la justícia i la disponibilitat a la crida del deure (deia: «fuí político por obligación»)-*doctrina social* (norma deontològica)-*institució social-aplicació* pràctica.

Doncs bé, en aquest ordre de coses la robusta estructura d'aquells *ens* que es fonamenten en el binomi inseparable veritat-llibertat apareix clar en el cas del periòdic d'Herrera. L'*ens* estructurador del binomi consisteix en tres aspectes formals que atorguen pervivència a l'esmentat *ens*: a) la qualitat humana en una empresa-comunitat pertany als llaços de germanor entre els treballadors administratius, obrers i repartidors; b) la realitat intrínseca d'una institució que protegeix i vehicula un valor, i c) la funció inherent a la mateixa veritat, que fa lliures, que actua com a norma i com a llei. Per consegüent:

En primer lloc, perquè tot el que exigeix la dignitat de la persona humana afavoreix la qualitat ètica de l'*empresa-comunitat*: «El primer capítulo de la co-

21. Cf. *MM*, 223.

munidad es el mutuo respeto y cariño cristiano a todos los que a ella pertenecen», diu Àngel Herrera en el dinar de germanor organitzat a causa de les noces d'or de *La Editorial Católica* (1963)<sup>22</sup>.

En segon lloc, perquè concep la premsa com una «*institución semipública*»: «Privada en parte en cuanto que como industria privada debe ser propiedad de particulares y creada por la sociedad misma, no por el Estado, salvo raras excepciones: en cuanto que al representar la opinión pública, que es patrimonio de la sociedad, la prensa actúa de instrumento social. Pública, en parte también.»<sup>23</sup> Què significa això? Per a Herrera la premsa sobreviu per la necessària i natural interrelació autoritat-premsa («el siglo XIX –argüeix– ha conocido una prensa licenciosa, que causó daño inmenso a la sociedad y preparó el camino de la revolución»). Sobreviu perquè: 1) es manté sota tots els règims polítics («la gran premsa es colaboradora nata de todos los gobiernos»); 2) és alimentada pel dret natural («la libertad de información es, pues, derecho natural reconocido por el Concilio. Y el fenómeno de la prensa *genuinamente católica* está alentado también por él»)<sup>24</sup>, i 3) en «institucionalizarse», això significa que tendeix a romandre en el temps, a preservar, protegir i estimular un bé moral bàsic, això és: la veritat de les relacions humanes.

Podríem dir que l'home té una gran necessitat de saber la veritat del que realment passa al seu voltant i no suporta cercar la veritat quan es conculca el dret a la llibertat de pensar, de ser un mateix, d'escriure, de comunicar-se, d'expressar públicament idees o veritats. «Sin prensa –afirma Herrera– eficiente e influyente casi carecen de valor, para la defensa de una idea en la vida pública, los derechos individuales o políticos.»<sup>25</sup>

Per a Herrera el respecte que la societat deu a la institució de la premsa «no está principalmente ni en el gran edificio, ni en la maquinaria completa y moderna, ni en la institución social, cultural y política que es la prensa», sinó que «el alma de un gran periódico se halla principalmente en el público que lo lee y en la redacción que lo dirige»<sup>26</sup>.

Per tant, es comprèn que, en ser una institució social, li dóna solidesa, a la vegada que ha de tenir, segons afirma Herrera, «un gran sentido conservador y gubernamental», car, «si la prensa tiene un sentido anárquico es terriblemente destructora».<sup>27</sup> En aquest cas, no regeix en ella cap norma deontològica sinó un concepte erroni de llibertat. Si un concepte sa de la llibertat d'expressió ha de contribuir al progrés, aleshores la premsa ha de ser, a la vegada, progressiva, per-

22. HERRERA ORIA, *El cincuentenario de La Editorial Católica*, dins *Obras selectas* 232.

23. HERRERA ORIA, *La Palabra de Cristo VIII*, Madrid, BAC, 1953, pp. 808-807.

24. HERRERA ORIA, *La gran función social del periódico*, en *Ecclesia* 28 (1968) 23.

25. HERRERA ORIA, *Orientaciones jurídicas para una ley de prensa* (Carta de Mons. Herrera al ministre Sr. Arias Salgado, 1955), dins *Obras selectas* 195.

26. HERRERA ORIA, *La Palabra de Cristo VIII*, Madrid, BAC, 1953, p. 807.

27. HERRERA ORIA, *Posición privilegiada de la prensa*, dins *Obras selectas* 210.

què «para reformar es preciso partir siempre de la tradición nacional y de la realidad existente»<sup>28</sup>. En 1935, enmig de les tensions entre la CEDA i *El Debate*, llegim en les seves pàgines: «Un diario, un gran diario es una institución nacional. Los partidos políticos, pasan. Los grandes periódicos, órganos de la opinión en los pueblos, permanecen. Ellos son la continuidad –la historia de Inglaterra lo prueba–. Los partidos y los hombres de la política son el accidente.»<sup>29</sup>

I, finalment, en tercer lloc, la premsa sobreviu perquè compleix una *funció inherent a la veritat mateixa*, és a dir, la seva qualitat testamentària dels fets, sigui com a premsa escrita, sigui com a premsa gràfica. D'alguna manera actua com a càtedra que acusa, defensa, jutja, fa filosofia de l'opinió pública, fins i tot teologia de la història o bé apologètica de la notícia. Diu Herrera: «El periodismo es una cátedra; pero es una cátedra singular. Es una cátedra de filosofía, o mejor, de teología de la historia contemporánea. Se ha dicho del periódico que consigna la historia universal crítica de las últimas veinticuatro horas [...] En las palabras del Santo Padre: *El periodista contempla los hechos a la luz de los principios.*»<sup>30</sup>

### 7. L'ús de les fórmules de la moral aplicativa<sup>31</sup>

El procés final de la moral aplicativa ha d'acabar amb un «judici prudencial», que canvia segons les circumstàncies de temps i lloc, encara que no són d'aplicació rigorosa en tots els casos. Tot estarà en funció de la llibertat real del subjecte agent que ha de trobar un ordre ètic-moral enmig de no poques contradiccions de la vida; aquest fou el cas del nostre Àngel Herrera Oria.

La insistència de la llibertat real no és supèrflua; al contrari, serveix a la veritat sense concessions, ja que la virtut supera la norma; això sí, amb tensions també reals, viscudes en l'ordre temporal. Per exemple, el cas de l'acatament a la República: es tracta del «principi de la cooperació política» valorat segons «el principi del major bé possible». O bé el cas del recolzament al franquisme,

28. *Ibídem* 210.

29. GARCÍA ESCUDERO, *El pensamiento de «El Debate»*, Madrid, BAC, 1983, p. 185 (22-1935).

30. HERRERA ORIA, «*Las organizaciones católicas internacionales*» (discurs davant Pius XII, 1956), dins *Obras selectas* 136.

31. Cf. GARCÍA ESCUDERO, *El pensamiento de Angel Oria*, Madrid, BAC, 1987, pp. 10-14. García Escudero exposa l'aplicació dels principis dels quals se serví Herrera en el temps que li va tocar de viure (Monarquia liberal, República, Dictadures de Primo de Rivera i del franquisme). L'anàlisi que en fa correspon al punt de vista de l'historiador i de la filosofia política. Nosaltres ho tenim en consideració, però la validesa específica de la Moral aplicativa consisteix a deliberar sobre decisions urgents de judici prudencial, o bé de compromís ètic que sovint s'ha d'enfrontar en la realitat, havent d'assumir, per causa justa, avantatges, inconvenients, victòries, riscos assumibles durant molt temps, fins i tot en gestionar amb creativitat el major bé possible.

valorat segons la «fórmula de compromís ètico-polític». Ángel Herrera deixa ben clar el significat de «la col·laboració leal» amb l'autoritat pública, com a fórmula moderna d'expressar el deure de fidelitat al poder constituït i de servei al bé comú de la societat: «cooperación leal en todo lo que sea bueno por naturaleza o, al menos, se pueda reducir al bien»<sup>32</sup>. I en les relacions Església-Estat confessional emprà el terme de «la cooperación más eficaz»: «La cooperación más eficaz en este orden consiste en reconocer la soberanía de la Iglesia en su esfera y concederle plena libertad. A un Estado católico corresponde la colaboración positiva a la evangelización del pueblo.»<sup>33</sup>

En el cas de les lleis incertes, com el cas de l'estatització exagerada i de la laïcitat radical de l'ensenyament en l'Espanya republicana i la consegüent amenaça tràgica de l'escola catòlica, en virtut de l'article 26 de la Constitució, l'Editorial de *El Debate* del 23 d'octubre de 1932, ofereix dues solucions aplicatives per a fer un judici equitatiu d'aquella situació: «la libertad de enseñanza y el reparto proporcional escolar»<sup>34</sup>. Apareix en aquesta solució conciliadora l'influx rebut de l'actuació política d'homes hispanistes conservadors tals com Donoso Cortés, Jaume Balmes, Antonio Cànoves, Alejandro Pidal, Juan Vázquez de Mella. Aquest últim, antiliberal i tradicionalista asturià, proposava les fórmules conciliadores entre Església i Estat. En concret, propugnava «la separación de presupuestos en la enseñanza; la separación económica; la libertad de la Iglesia». En ocasió de l'homenatge a Mella (1934), Ángel Herrera escriu el Pròleg d'un dels volums de les *Obras completas*: «Tolerante como pocos con las personas, jamás claudicó en los principios. Como todo hombre cuya mente descansa en la posesión de la verdad filosófica y de la verdad religiosa, fue irreductible en su oposición a todos los errores. Fue rígidamente intolerante, y además expuso con lógica férrea estas ideas de su intolerancia», tot això entès enfront dels errors liberals<sup>35</sup>.

Deixant a part la consideració estrictament d'ideologia política dels citats personatges, la nostra anàlisi es limita exclusivament a les valoracions clàssiques de la moral aplicativa en el camp de la justícia, situada en les circumstàncies de temps i lloc.

Junt a l'exemple de la «fórmula de conciliació», podem indicar un altre instrument d'aplicació molt defensat per Ángel Herrera per a reclamar la participació dels catòlics en la vida pública. Es tracta de la «fórmula del principi de subsidiarietat». Aquest principi l'aplicà per a justificar la legítima autonomia tant de les iniciatives individuals en matèria sòcio-econòmica, i encara de les

32. HERRERA ORIA, *Reconstrucción de las relaciones de convivencia*, dins *Obras selectas* 362 (cf. *MM* 239).

33. *Ibidem* 351.

34. GARCÍA ESCUDERO, *El pensamiento de «El Debate»* 375.

35. HERRERA ORIA, *Mella, conciliador* (Pròleg del vol. XXII de les *Obras Completas de Juan Vázquez de Mella*, 1934), dins *Obras selectas* 312-317.

iniciatives polítiques enfront de l'Estat. Exemple d'això foren l'empresa «La Editorial Católica», les campanyes socials, les associacions de pares de família, les institucions d'ensenyament per ell fundades, la seva defensa del regionalisme polític enfront de l'estatisme exagerat, la seva defensa d'una llei de premsa que salvés la consciència del periodista enfront de la imposició del sistema de censura prèvia, etc.

Una altra fórmula de moral aplicativa és el recurs a la «virtut de l'epiqueia» (benignitat de la llei per exempció de malícia de l'agent principal). Herrera indica la naturalesa de l'epiqueia i la seva funció en matèria constitucional. La Constitució d'un Estat és triple: la ideal, l'escripta i la real, segons afirma, Herrera en els comentaris a la *Pacem in terris*: «La constitución vital y mudable influye necesariamente en la misma interpretación y aplicación de la constitución escrita, que en su texto escrito permanece inalterable.» Llavors afegeix: «El deber de los gobiernos es aplicar la Constitución escrita, perfeccionándola con la práctica de la epiqueya: es decir, por la prudente interpretación del texto para cumplir en cada caso lo que el legislador hubiera hecho si hubiera conocido las circunstancias concretas del caso imprevisto a que la ley se aplica.»<sup>36</sup>

Aquestes fórmules de base ètica són imprescindibles per a resoldre problemes acuitats en la moral aplicativa. Així ho testimonia el cardenal Herrera en el camp prudencial quan comenta l'encíclica *Mater et Magistra*: «En las aplicaciones pueden surgir diferencias entre católicos rectos y sinceros. Si esto sucede, la caridad y la prudencia demandan mutua consideración, respeto recíproco: no desgastarse en discusiones interminables, situarse en la zona de las conciencias, realizar el bien posible y no olvidar que lo mejor puede ser, en la práctica, enemigo de lo bueno.»<sup>37</sup>

És a dir, en la moral aplicativa els imperatius d'immediatesa pràctica són absolutament recurrents i necessaris a fi que la veritat moral s'obri pas entre els imponderables no previstos per la llei, donant lloc a una valoració positiva de l'autodeterminació moral en les circumstàncies excepcionals. En definitiva, el sentit comú ensenya que la recerca de les millors formulacions de la veritat moral, no solament la salven a ella, sinó que també salven la llibertat del subjecte moral. El compromís ètic entre dos extrems (p.ex., Franco i Herrera) permet de salvar el que és salvable (la llibertat de l'Església en benefici de tots). Això fa rellevant l'aportació del cardenal Herrera Oria a l'ètica de la pau, seguint Lleó XIII i el catolicisme social, de preferir aquella acció possible en benefici del poble (teoria del rendiment al poder establert de fet amb garanties de permanència i evolució en la «accidentalidad de las formas políticas»).

36. HERRERA ORIA, *El magisterio político de la Pacem in terris* (Pròleg als comentaris a la *Pacem in terris*, 1963), dins *Obras selectas* 147.

37. HERRERA ORIA, *Reconstrucción de las relaciones de convivencia* (Comentari de l'encíclica *Mater et Magistra*, 1962), dins *Obras selectas* 361.

El punt final dels processos que el cardenal Herrera Oria va aplicar a les circumstàncies variables del temps i lloc el constitueix el valor estimatiu que concedeix a l'*aplicació de la teoria permanent a les noves circumstàncies*. En efecte, en el «Prólogo a la segunda edición» del *Diccionario de textos sociales pontificios* cita per quatre vegades la paraula «aplicación», tràmit del cos social: 1) aplicació al *Judici prudencial a les noves circumstàncies*; 2) aplicar *amb rigor i decisió*; 3) aplicació de *la teoria permanent* (fonament estable); 4) aplicació *dels mateixos principis* (universals) a *noves circumstàncies*.

Noteu, en tot cas, el pes de les circumstàncies preses en la consideració de l'acte moral, quan aquelles entren a formar part dels dilemes originats en la contesa social. Com procedir en aquests casos conflictius? El cardenal Herrera Oria opta per la recomposició de la veritat i la llibertat moral, per la formació de la consciència social en els seus variats mètodes apostòlics (els principals foren la instrucció popular, mitjançant l'ús de la premsa escrita i les campanyes socials, els moviments d'Acció Catòlica, els exercicis espirituals, els cercles d'estudi i la universitat).

## 8. Epíleg

En definitiva, el procés de la moral aplicativa en l'ordre temporal s'ofereix per a una adequada recomposició del binomi veritat-llibertat. Així mateix es projecta intensament en la pràctica penitencial ja que la consideració de les complexes circumstàncies contribueixen a gravar o disminuir la bondat o malícia dels actes humans. En el camp sacramental, la moral aplicativa assoleix el seu entroncament amb la moral salvífica de Crist Redemptor, tot orientant-se vers la conversió, la confessió dels pecats i la penitència. En els casos de culpa històrica, subsisteix el deure de reparar els pecats col·lectius, la purificació de la memòria i la reconciliació dels homes i dels pobles.

No obstant això, cap realitat conflictual no està desproveïda de la seva essencial veritat moral, que no serà transgredida. I si això succeís, els homes de bona fe i de bona voluntat han de penedir-se'n, implorar perdó, suscitar la conversió i implorar al Senyor un judici de misericòrdia que des de l'Evangeli sempre resultarà unitiu i atraient, fins i tot per als dissidents: «La comprensión cuando se trata de hombres, tiene esta fórmula: amar antes de juzgar; no juzgues a quien no amas.»<sup>38</sup> En els guions homilètics, el cardenal Àngel Herrera Oria escriu: «Viernes santo, día de perdón. El mejor homenaje a Jesucristo que muere por amor es perdonar a todos aquellos que nos han podido ofender. Perdone el marido, perdone la mujer; perdone el patrono, per-

---

38. HERRERA ORIA, *El Concilio Vaticano II* (homilia a la catedral de Màlaga, el 8 de setembre de 1962), dins *Obras selectas* 731.

done el obrero, perdone el sacerdote. En una palabra, perdonémonos unos a otros como Cristo nos perdonó.»<sup>39</sup>

Aquesta conclusió constitueix l'aportació més valuosa del cardenal Herrera Oria en aquesta hora present del Jubileu de l'any 2000, en què la Carta Apostòlica *Tertio Millennio Adveniente*<sup>40</sup>, de Joan Pau II, ens urgeix al perdó, a la reconciliació, a conèixer a fons i practicar coherentment les directrius de la Doctrina Social de l'Església.

Antoni BABRA BLANCO  
Diputació, 231  
E - 08007 BARCELONA

## Summary

This article deals with the problems related to the inseparable concepts of truth and freedom in temporal matters, which are often conflicting in practice. The Spanish Cardinal, Angel Herrera Oria (1886-1968), is studied in his application of truth-freedom within the ambits of journalism, politics and the social apostolate in times of great upheaval in Spain.

The article seeks to demonstrate the legitimacy of applied morality with respect to the guidelines laid down in the Church's Social Doctrine. This is done with the help of various application formulas facilitated by social morality, for the solution of temporal dilemmas, while respecting the freedom to act here and now. Angel Herrera used the formulas of more effective political co-operation, the greatest possible good of the people, the principle of subsidiarity in public life, the ethical-political commitment to save what can be saved, and always the prudential judgement applied to the circumstances of place and time.

Angel Herrera's chief aim was to educate people and to create institutions by forming the social conscience of Catholics based on the *sentire cum Ecclesia* and on the spreading of the application of the Church's Social Doctrine.

---

39. HERRERA ORIA, *La Palabra de Cristo*, IX, Madrid, BAC, 1957, p. 445.

40. Núm. 36.